
*Н.Р. Антонів,
здобувач Інституту соціології НАН України;
А.В. Пугач,
студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Період формування буржуазно-демократичної ідеології можна вважати і початком становлення громадянської свідомості. В основі громадянської свідомості лежать світоглядні ідеї про рівність всіх людей перед законом, теорія Дж.Локка та І.Канта про політичний устрій держави на основі представницького правління, тобто принцип побудови інститутів держави, які забезпечують соціальну свободу і демократичне прийняття рішень. Найвизначнішою світоглядною ідеєю громадянської свідомості є догмат верховної влади народу. А.Токвіль сформулював її так: “Догмат верховної влади народу вийшов із територіальної громади і оволодів державним правлінням” [1, 42].

Неприйняття політичної ієрархічності в суспільстві та утвердження думки про рівність всіх людей від природи стали наріжними світоглядними підвалинами громадянської свідомості. Історія суспільно-політичної думки містить чимало світоглядних уявлень, ідей, переконань, які є складовими громадянської свідомості. Проте вищеозначені світоглядні ідеї набувають реальних рис громадянської свідомості лише у практиці розбудови демократично-правових систем.

Для розв’язання проблем, що постали в українському суспільстві в контексті формування громадянської свідомості, виняткове значення має вивчення тенденцій демократизації і тісно пов’язаної з нею проблеми становлення громадянського суспільства.

Не знаючи громадської думки, яка є конкретним виявом громадянської свідомості, політики орієнтуються на залишкові форми суспільної свідомості, що дісталися у спадщину від минулого. У цьому плані заслугоує на увагу концепція В.Тарасенка про несформованість в українському суспільстві чітких критеріїв соціальної самоідентифікації. За його визначенням, українське суспільство втратило “чіткість орієнтирів і координат у соціальному просторі”, що призвело до “ідентифікаційної невизначеності, в якій ані соціальні групи, ані суспільство загалом не можуть віднайти свій точний соціальний образ, хоча старі уявлення їх про себе вже не відповідають дійсності” [2, 175]. До старих уявлень слід віднести радянське громадянство, яке найбільш живуче на Сході і Півдні, та український націоналізм на Заході, який виявляє негативну динаміку до радянського та консервує лише національну ідентичність. Такий характер регіональної ідентифікації в українському суспільстві, цілком зрозуміло, ускладнює українську громадянську самоідентифікацію.

Гегель вперше зробив серйозну спробу систематизувати ключові поняття і терміни, зміст і обсяг яких дає можливість глибше осмислити основні виміри громадянського суспільства.

Розглянемо гегелівську концепцію громадянського суспільства, вичленимо основні категорії, поняття, терміни, які актуальні для осмислення трансформаційних процесів в українському суспільстві. В гегелівській філософії здійснені перші наукові узагальнення щодо громадянського суспільства як соціального явища. Згідно з гегелівським розумінням, громадянське суспільство – це специфічна форма соціально значущих для людини, сім’ї, суспільства і держави сфер життєвих відносин. “Громадянське суспільство, – зазначає Гегель, – створене, зрештою, лише в сучасному світі, який всім визначенням ідеї подає їх право” [4, 228]. Появою категорії “право” як визначальної у поясненні соціального явища – громадянське суспільство знаменує істотні зрушення в усвідомленні історичного процесу. Вся сфера життя громадянського суспільства наповнена співвідношенням двох форм суспільної свідомості – правової і моральної. Гегель обстоює точку зору, згідно з якою у

соціальної структурі громадянського суспільства першим базовим утворенням є сім'я, другим – соціальні верстви з рівними правами у співвідношенні між собою і державою.

Характерно, що саме тоді зароджується принципово інше розуміння сутності та змісту суспільства, котре як наукова концепція оформилося в західноєвропейській суспільно-політичній і філософській думці. Суспільство витлумачувалося як своєрідний соціальний організм, вмонтований в певну соціально-економічну, культурну і державницьку структури. До усталених ознак громадянського суспільства Гегель відносив два типи поселень: міські і сільські. Міська громада подається Гегелем як така, що її мешканці усвідомлюють необхідність свободи, правопорядку і приватної власності. Сільські мешканці відрізняються від міських переважанням у культурі і психології патріархальних традицій і поглядів на світ. Гегель вбачав розбіжності і в умонастрогах селян і міщан. Він вважав, що “усвідомлення свободи і порядку виникло головним чином у містах” [4, 243]. Який же механізм взаємодії соціальних структур і держави у громадянському суспільстві? Він криється у структуроутворювальних елементах та в характері зв'язків між ними.

Найочевиднішою ознакою громадянського суспільства є спільність інтересів індивідів, сімей і корпорацій. “*Поряд із сім'єю*, – пише Гегель, – *корпорація* становить другий існуючий в громадянському суспільстві *моральнісний* корінь держави” [4, 277]. Корпорації служать тому, що члени громадянського суспільства не розпадаються на відокремлених індивідів, котрі занурюються в егоїзм своїх намірів і потреб. Для індивідів громадянського суспільства соціальні зв'язки від сім'ї через корпорації до державного об'єднання мають велике значення, але вони завжди проявляються в системі буржуазно-правових свобод, приватновласницької підприємливості, свободи роду занять, свободи висловлення думки.

Гегель вважав, що суд і правоохоронні органи як органи влади мають безпосереднє відношення до людини в громадянському суспільстві, тому що захищають загальний інтерес. Суд має бути публічним і в його складі необхідно мати суд присяжних. Він вважав, що кожна людина громадянського суспільства повинна мати право шукати в суді справедливе вирішення її справи згідно з чинним правом і лише через суд присяжних. Зважаючи на юридичну кваліфікацію суддів, Гегель стверджував, що навіть якщо суди більш кваліфіковано розглядають справи, то це не є підставою усунути з правосуддя суд присяжних. При відсутності суду присяжних офіційно призначені судді не можуть самостійно в межах громадянського суспільства чинити правосуддя. Без наявності суду присяжних члени громадянського суспільства можуть стати заручниками чиновницького свавілля. Адже окремі громадяни стають до професійних суддів у певну залежність, підпадають під їх опіку, що породжує корупційну діяльність.

Гегель був проти того, щоб поліція здійснювала тотальну опіку над громадянами і водночас застерігав про небезпеки її бездіяльності. Наявність розумної держави, згідно з гегелівським розумінням громадянського суспільства, вибудовується на правовій основі і зрілій моральності суспільства. В громадянському суспільстві мораль і право відіграють дуже важливу роль і є, по суті, індикаторами прогресивних соціальних процесів. Отже, якісною ознакою громадянського суспільства має бути певна морально-правова цілісність його свідомості.

Концепція соціальної ідентифікації в теоретичній площині формувалася історично тривалий час. В її основі лежать гегелівські філософські погляди про державу, право, мораль, приватну власність, свободу і тріступеневу соціальну самоідентифікацію індивідів. Гегель, зокрема, вважав, що “в державах нового часу забезпечення власності – це вісь, навколо якої обертається все законодавство і з якою так чи інакше співвідноситься більша частина прав громадян” [3, 225–226]. Юридично закріплене право вільних громадян на володіння і розпорядження власністю є складовою громадянського суспільства. Іншою складовою є свобода в її моральному, політичному і юридичному розумінні. Гегель у “філософській пропедевтиці” ґрунтовно висвітлює широке коло основних прав і свобод громадян в державі і дійшов висновку, що свобода особи-громадянина не може бути відчужена. Можна

відчужувати зовнішню сферу свободи – власність. Водночас він стверджував: “Свобода буває взагалі там, де панує закон, так і захищеність прав громадян законом” [3, 38].

В цьому контексті спинимося на розумінні Гегелем взаємозв'язку свободи і волі. “Свобода полягає в тому, – зазначає Гегель, – щоб воліти (бажати) визначене, і в цій визначеності бути в собі і знову повертатися до загального” [3, 75]. Воля як адекватна форма саморефлексії звільняється від будь-якої суб'єктивності і випадковості осягненням змісту права, моралі. Мораль набуває значення лише через усвідомлення особою та трансформації її норм в моральні почуття, серед яких почуття громадянського обов'язку дає волі принцип свободи. “Цінність людини визначається її внутрішніми спонуками і тим самим кут зору моральності є для себе суцільна свобода” [3, 179]. Забезпечуючи новий ступінь свободи, моральна свідомість людини-громадянина стає необхідним компонентом громадянського суспільства. Питання права і держави у гегелівській концепції громадянського суспільства посідають провідне місце.

Гегель дотримувався філософської традиції звеличення розуму. Класична філософська думка зображувала мудреця як людину, здатну мисленням охоплювати сутність речей та пристосовувати знання про неї для потреб цивілізації. Звідси розумна держава тлумачиться Гегелем, як, по-перше, правова, по-друге, як така, що має представницькі органи влади, по-третє, в справі якої не втручається церква і навпаки, по-четверте, в якій розподіл гілок влади відбувається з гарантією їх публічної свободи. Публічність діяльності всіх гілок влади (законодавчої, виконавчої і судової), згідно з гегелівською концепцією громадянського суспільства, є необхідним засобом для усвідомлення громадянами своїх дійсних, а не уявних інтересів та інтересів держави. Він характеризує свободу публічного повідомлення, зокрема свободу друкованого слова, як необхідну складову громадянського суспільства, яке через публічність влади формує свою громадську думку. Остання є “неорганічним способом пізнання того, чого народ бажає і що він думає” [4, 352].

Одне із завдань держави і права полягає в тому, щоб надати своїм громадянам свободу обирати представницькі органи влади. Гегель вважав виборче право “першою свободою і найвищою честю народу” [4, 358]. Проте він вважав, що свобода як усвідомлена необхідність виключає можливість прояву свавілля, анархії. Тому право, виражене в законі, визначає розумну свободу людини. Право, закон, за Гегелем, стосується свободи – найнеобхіднішого і найсвятішого, що є у людини, і вона повинна це знати. Отже, людині, суспільству потрібні знання про всі види свободи, які сприяють спільному співіснуванню на засадах Розуму, Моралі. Громадянському суспільству потрібні не всі форми вияву свободної волі, а лише ті, що схвалюються мораллю і законом та дають можливість людям перебувати в динамічному врівноваженому стані для самозбереження і саморозвитку. Правові і моральні норми надають суспільству не лише організованості й упорядкованості, а й регулюють поведінку в такий спосіб, щоб благо, свобода і право однієї людини, тісно пов'язані з іншою, не провокували взаємне упередження до знищення. Саме в такому контексті може існувати громадянське суспільство, якому внутрішньо властиві соціальна солідарність, взаємна повага і взаємна відповідальність за все, що в ньому діється.

Свою концепцію громадянського суспільства Гегель розробляв і тлумачив з позицій філософії права. Право є реалізацією суб'єктом історії (народом) об'єктивного духу, тобто об'єктивною закономірністю, що не підвладна окремому індивіду, а виявляє себе історично через інтегровані у суспільстві зв'язки і взаємовідносини. Без високого рівня правосвідомості, моральності людей у суспільстві, без їх внутрішньої громадянської зрілості не може бути соціальної солідарності. Людина, за Гегелем, повинна знайти у праві розум. Ідеєю є свобода, але якщо позитивному праву і законам протиставляються продиктовані серцем почуття і свавілля, то вона перестає бути авторитетом. Структурована й упорядкована правова система під безпосереднім впливом моралі постає як найголовніша цінність громадянського суспільства, яка рефлексує її, перетворює у складову громадянської свідомості.

З усіх можливих світоглядних утворень правові і моральні норми орієнтують особу на належні для суспільства і держави форми соціальної поведінки, тобто такі, що одночасно відповідають універсальним принципам міцної сім'ї, територіальної громади і всього соціуму. Гегель вважав, що воля, зберігаючи незмінною свою сутнісну потенцію сили, під впливом правової і моральної розумної дії надає громадянському волевиявленню імперативних формул, які забезпечують вірність закону. “Визначеність волі, – пише Гегель, – існує частково як в собі-сущє, – як розум волі, як щось правове в собі (і моральне), – частково ж як наявне буття, дане в діяльнісному виявленні” [5, 240].

У гегелівській філософії простежується думка, що громадянське суспільство наповнюється морально-правовим змістом, який позначає певну його політичну відстороненість. Будучи солідаризованим на основі багатогранних потреб окремого індивіда, в суспільстві утворюється єдність окремих осіб, які прагнуть задовольнити свої потреби. Людська спільнота як єдність окремих осіб – це, власне, і є громадянське суспільство. Воно трансформує політичні інститути, державні структури відповідно до своїх потреб. Й саме на тлі політичного бачення принципів розбудови держави та ідеалу громадянського суспільства зв'язок з ними стає все більш юридично й морально визначеним.

Морально-правова свідомість, що розвивалася історично в умовах становлення громадянського суспільства, знаходить підтримку і опору в свідомості громадян, в їх внутрішніх прагненнях до соціального порядку. А.Токвіль писав, що “революція у Сполучених Штатах була здійснена зрілим і обміркованим прагненням до свободи, а не неясним і невизначеним інстинктом незалежності. Вона не спиралася на пристрасть до безладдя, але, навпаки, розвивалася з любов'ю до порядку і законності” [1, 47]. Можна вважати, що боротьба за демократію і соціальну справедливість виявилася в західноєвропейських країнах і США зародженням громадянської рефлексії. Соціальні форми свідомості, що розвивалися до цього в умовах соціально станового суспільства, тепер відображали нові можливості, пов'язані з формуванням громадянського суспільства.

Поява категорії “громадянське суспільство” як визначальної у філософсько-правовій концепції Гегеля знаменує істотне зрушення в усвідомленні суспільством історичного процесу, головним суб'єктом якого були буржуазія, пролетаріат і торговці. Гегель в соціальній структурі громадянського суспільства виокремлює різні за своїм характером функціонування соціальні верстви. Він вважав, що “першим базисом держави є сім'я”, а “другим слід вважати стани” [4, 241]. Тут зміна в соціальній структурі громадянського суспільства полягає в тому, що “індивід промислового стану цілком залежить від себе, і це почуття своєї значущості найтісніше пов'язане з вимогами правопорядку. Тому усвідомлення свободи і порядку виникло головним чином в містах” [4, 243]. Найважливіша передумова громадянського статусу індивідів, які, згідно з гегелівською соціальною класифікацією, належать до промислової верстви (тобто буржуазія, робітники і торговці), є те, що вони самовизначаються не випадковими чинниками свого походження і не волею правителів, а волею самих себе. Вони сповнені почуттям незалежності і людської гідності та честі.

Оскільки моральна свідомість двох найголовніших соціальних структур громадянського суспільства стає домінуючою в рефлексії кожної відповідальної політико-правової дії, то вона виступає у ролі своєрідного громадянського “референта”, що надає громадянській свідомості певні спільні для всього суспільства імперативи. Правда, більшість запропонованих Гегелем понять, в системі яких тлумачиться громадянське суспільство, хибують абстрактністю, розмитістю, неконкретністю. Водночас Гегель на філософсько-правовому рівні зруйнував світоглядні стереотипи щодо суспільства і держави, пов'язавши їх в єдність, де пріоритет надається людині, сім'ї, корпораціям, а не державним інституціям.

Громадянське суспільство є такою спільністю людей, котра усвідомлює себе як таку, що відрізняється від етнокультурних, релігійних, політичних спільностей за допомогою правосвідомості і моралі в певному державному просторі. Еволюційна концепція громадянського суспільства Гегеля доводить не лише поступовість розвитку національного у

громадянське, а й прогресуючий його стан. Історія розвитку суспільства має багато протилежних громадянському суспільству прикладів, зокрема класову боротьбу, колоніальні війни, зростання бідності на одному полюсі і багатства – на іншому, поляризація соціальних сил, що веде до взаємної ворожнечі. В цьому контексті Гегель вказує на наявні у суспільстві суперечності між надмірно багатою соціальною групою і надзвичайно бідною, що породжені природою приватновласницьких відносин. Він визнає, що громадянське суспільство того часу не в змозі подолати проблему бідності і пропонує шлях поліпшення суспільного життя через розвиток міжнародної торгівлі та подолання колоніалізму. “Визволення колоній, – зазначає Гегель, – виявляється величезним благом для метрополії, подібно до того, як визволення рабів стало величезним благом для їх пана” [4, 274]. Водночас міжнародні економічні зв’язки потребують збільшення товарного обсягу продукції, що тягне за собою збільшення робочих місць і подолання безробіття і бідності. Отже, концепція громадянського суспільства, в гегелівському розумінні, має дуже важливий соціально-економічний вимір, в якому визначна роль належить праці в системі потреб та розширеного обміну продуктами праці.

Звідси одним із обов’язків держави, її владних структур є поєднання спільних для громадян суспільства інтересів, особливо сфер життєдіяльності, зокрема, корпорацій, общин, промислових соціальних груп. В державній підтримці правомірних інтересів корпорацій, промисловців, приватних осіб суспільства Гегель вбачає таємницю “патріотизму громадян” [4, 330]. У випадках, коли держава створює правові колізії у сфері підприємницької діяльності або обтяжує громадян фіскальними надмірностями, ці громадяни не відчуватимуть громадянського патріотизму і не пишатимуться приналежністю до такої держави. Адже негативні громадянські почуття, включаючи й почуття громадянської неповноцінності, як правило, заважають волевиявленню.

Через негативне ставлення громадян до держави суспільство поступово набуває соціальних захворювань, серед яких соціальний нігілізм, соціальна апатія, песимізм, послаблення громадянсько-інституційних способів і норм поведінки й наростання соціальної нестабільності. Згідно з М.Вебером, подібні громадянські почуття породжують громадянську безвідповідальність. Прихована громадянська роздратованість, апатія, відсутність взаєморозуміння позбавляють суспільство поваги до самого себе, тобто головного морального громадянського регулятора, що утримує індивідів, окремі соціальні групи від дій і вчинків, які шкодять державі і соціуму. Суспільство з громадянською апатією, песимізмом, з негативною установкою до державних інституцій не може стати на шлях творчої громадянської самодетермінації та самоідентифікації.

Таким чином, реальний зміст громадянської свідомості є специфічним засобом використання загальноцивілізаційних світоглядних ідей, уявлень, переконань у практиці існування громадянського суспільства, його духовним механізмом приборкування владних сил держави для успішного функціонування людини-громадянина. Життя особи у громадянському суспільстві безмежно розширює соціальний простір, час і обставини реалізації свого “Я”. Громадянська свідомість надає особистості певних соціальних почувань, які посилюють соціальні орієнтації для розв’язання життєвих потреб.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Токвиль А.* О демократии в Америке. – М., 1997.
2. *Тарасенко В., Іваненко Д.* Соціальна ідентифікація українського суспільства // Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, український досвід. – К., 2004.
3. *Гегель Г.-В.-Ф.* Работы разных лет. – М., 1970. – Т. 1.
4. *Гегель Г.-В.-Ф.* Философия права. – М., 1990.
5. *Гегель Г.-В.-Ф.* Энциклопедия философских наук // Философия права. Хрестоматия. – К., 2002.